ISSN 1686-7459 ISSN (ONLINE) 2822-0668

วารสารไทยศึกษา

Journal of Thai Studies

ปีที่ 19 ฉบับที่ 2 ธันวาคม 2566

Issue 2
Volume
19

Institute of Thai Studies, Chulalongkorn University

Literary Works on Meditation Practices of the Thammayut Sect in 1824-1895[1]

Submitted date: 16 February 2023
Revised date: 30 April 2023
Accepted date: 17 July 2023

Phramaha Sirapob Chonlaharn[2]
Sompornnuch Tansrisook[3]

Abstract

Background and objective (s): Meditation is a mission of Siamese monks that has become a tradition known as "Boran Kammathan." However, traditional meditation was regarded as incorrect by the modern Buddhist sect called "Thammayut", which later attempted to present new thoughts through literary works and with printing technology brought by Westerners. The works are the reflection of an ideal practice proposed by the sect and help understand the crossroad of transforming the traditional into new practices in the nineteenth century. Therefore, this article aims to analyze ideas and methods on the meditation practice developed by the Thammayut Sect and the impact on traditional meditation practice in Siam from literary works written between 1824-1895 by (1) Vajirañāṇa Bhikkhu, later, King Mongkut, (2) Prince-Patriarch Pavaresvariyalongkorn, (3) Somdet Phra Vanarat (Tap Buddhasiri) and (4) Phra Thammatrailokācarya (Dej Ṭhānacāro).

Methodology: The article is based on documentary research by analyzing the ideas and methods from written works and the relevance to Thai society from research concerning the Thammayut sect.

[1]This article is based on the thesis titled "Literary Works on Meditation Practices of the Thammayut Sect in 1824-1895"

[2]Student in Master's Degree Program in Pali-Sanskrit and Buddhist Studies, Faculty of Arts, Chulalongkorn University, email: 6380043922@student.chula.ac.th

[3]Assistant Professor, Dr. South Asian Languages Section, Department of Eastern Languages, Faculty of Arts, Chulalongkorn University

Main result: It is found that meditation practice was intended to reach spiritual attainment, to develop and enhance concentration and Buddhist wisdom according to the Buddha, but the ideas and the methods were interpreted based on the principles from Pali texts. At first, the authors mentioned Caturārakkha, "the Four Retaining Meditations," i.e., Buddhānussati (contemplation on the virtues of the Buddha), Mettā (contemplation on compassion), Maraṇānussati (contemplation on death), and Asubhasaññā (contemplation on corpses), as the methods to develop concentration, but later they added other methods mentioned in the Visuddhimagga. In developing wisdom, mindfulness of the Five Aggregates is recommended. Regarded as one meditating method, reading was applied to develop concentration and wisdom, as well as to grasp the necessary ideas and methods for the practice. In this way, meditation can be practiced without a teacher. The ideas and methods were more accepted after the status of the Thammayut Sect had become more secure. This also resulted to the disappearance of Boran Kammathan, especially when one of the works became a textbook for the curriculum of Dhamma study for the Siamese Sangha.

Relevance to Thai Studies: The study offers Thammayut concept and methods of meditation in the reformation of Buddhist meditation practice that later became a fundamental part of the conceptual and educational development of Buddhism under King Rama V. This study also illustrates the turning point in the history of Siamese Buddhism in modern times. Based on the canonical texts of Theravada tradition and rationality in the interpretation, the literary works affected the awareness of some elite Buddhists at that time in textual doctrine based on their own discretion. This has set up standardized meditation in Thai Buddhism until today.

Conclusion: The meditation method proposed in Thammayut works is not complicated in comparison to the traditional practice and can be studied and followed by individuals through reading. The idea is based on the doctrine in Pali texts focusing on the development of concentration and wisdom. It has gained wider acceptance that it has become standardized meditation in Thai Buddhism until today.

Keywords: Meditation; Thammayut Sect; Vajirañāṇa Bhikkhu; Boran Kammathan

งานนิพนธ์กรรมฐานของ ธรรมยุติกนิกาย พ.ศ. 2367-2438[4]

Submitted date: 16 February 2023
Revised date: 30 April 2023
Accepted date: 17 July 2023

พระมหาสิรภพ ชลหาญ[5]
สมพรนุช ตันศรีสุข[6]

บทคัดย่อภาษาไทย

ภูมิหลังและวัตถุประสงค์: การปฏิบัติกรรมฐานเป็นธุระอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่พระภิกษุสงฆ์สยามถือปฏิบัติ ซึ่งเรียกกันในปัจจุบันว่า “โบราณกรรมฐาน” อย่างไรก็ดี โบราณกรรมฐานไม่ใช่แนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักการของธรรมยุติกนิกายซึ่งโต้แย้งโดยเสนอการปฏิบัติกรรมฐานแนวใหม่ในรูปแบบวรรณกรรมที่เผยแพร่ด้วยการตีพิมพ์ซึ่งนำเข้ามาโดยชาวตะวันตก งานนิพนธ์จึงเป็นเครื่องสะท้อนการปฏิบัติกรรมฐานในอุดมคติของคณะธรรมยุต และช่วยทำความเข้าใจการเปลี่ยนผ่านแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานแบบจารีตสู่แนวทางการปฏิบัติแบบใหม่ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ดังนั้น บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดและวิธีการการปฏิบัติกรรมฐานแบบใหม่ของธรรมยุติกนิกาย และผลกระทบต่อการปฏิบัติกรรมฐานตามประเพณีของพระพุทธศาสนาสยามที่มีมาแต่เดิม จากพระราชนิพนธ์และงานนิพนธ์ของคณะผู้ร่วมก่อตั้งจำนวน 4 ท่าน ซึ่งแต่งขึ้นในปีพุทธศักราช 2367-2438 ได้แก่ (1) วชิรญาณภิกขุ หรือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (3) สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) และ (4) พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช ฐานจาโร)

ระเบียบวิธีวิจัย: วิธีการศึกษาเป็นการวิจัยเอกสาร โดยวิเคราะห์แนวคิดและวิธีการปฏิบัติกรรมฐานจากงานนิพนธ์ รวมทั้งวิเคราะห์ความเชื่อมโยงกับสังคมไทยจากงานวิจัยและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับธรรมยุติกนิกาย

[4]บทความวิจัยจากวิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต เรื่อง “วรรณกรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติกรรมฐานของธรรมยุติกนิกาย พ.ศ. 2367-2438”

[5]นิสิตปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสน์ศึกษา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
[6]ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สาขาวิชาภาษาเอเชียใต้ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผลการวิจัย/ ผลการศึกษา: ผลการศึกษาพบว่า การปฏิบัติกรรมฐานมีจุดมุ่งหมายเพื่อพระนิพพาน ช่วยเจริญสมาธิและปัญญาของผู้ปฏิบัติ ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า แต่แนวคิดและวิธีการปฏิบัติกรรมฐานบางอย่างถูกตีความขึ้นใหม่โดยตั้งอยู่บนหลักการจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา ในระยะแรก สมถภาวนาเน้น “จตุรารักขกรรมฐาน” ได้แก่ พุทธานุสติ เมตตาพรหมวิหาร มรณานุสติ และอสุภสัญญา ภายหลังจึงแสดงวิธีการสมถภาวนาตามแนวทางของคัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้งหมด ส่วนวิปัสสนากรรมฐานเน้นขันธ์ 5 วิธีการเน้นการอ่านซึ่งถือเป็นการภาวนาอย่างหนึ่งเพื่อให้เกิดความสลดใจอันเป็นขั้นหนึ่งของวิปัสสนาญาณ องค์ความรู้ที่ได้ยังจะเป็นข้อมูลจำเป็นสำหรับการปฏิบัติ ทำให้ผู้ปฏิบัติกรรมฐานสามารถฝึกฝนโดยไม่ต้องพึ่งพาพระวิปัสสนาจารย์ การปฏิรูปการเรียนกรรมฐานตามแนวทางดังกล่าวได้รับการยอมรับมากขึ้นเมื่อคณะธรรมยุตมีสถานะมั่นคงขึ้น โบราณกรรมฐานสูญหายไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อนำวรรณกรรมด้านกรรมฐานฝ่ายคณะธรรมยุต ซึ่งเป็นงานนิพนธ์ของพระธรรมไตรโลกาจารย์มาเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรการศึกษาคณะสงฆ์

ความเกี่ยวข้องกับไทยศึกษา: บทความนี้อธิบายแนวคิดและวิธีการปฏิรูปการปฏิบัติกรรมฐานในพระพุทธศาสนาไทย ซึ่งเป็นหนึ่งในรากฐานของการพัฒนาแนวคิดและการศึกษาพระพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นถึงการปฏิรูปทางความคิดในยุคหนึ่งโดยคณะธรรมยุตและรอยต่อของประวัติศาสตร์การศึกษาพระพุทธศาสนาในสังคมไทยที่กำลังเข้าสู่สมัยใหม่ งานนิพนธ์กรรมฐานซึ่งเน้นการอ้างอิงพระไตรปิฎกและคัมภีร์สำคัญร่วมกับการใช้เหตุผล ส่งผลให้พุทธศาสนิกชนที่เป็นชนชั้นนำจำนวนหนึ่งในเวลานั้นตระหนักถึงความสำคัญของคำสอนที่ยึดโยงกับหลักการที่น่าเชื่อถือ สามารถพิจารณาตามได้ด้วยวิจารณญาณของตนเอง กลายเป็นมาตรฐานการปฏิบัติกรรมฐานในพระพุทธศาสนาไทยที่ส่งผลมาจนถึงทุกวันนี้

บทสรุป: โดยสรุป การปฏิบัติธรรมที่นำเสนอในวรรณกรรมของคณะธรรมยุตมีวิธีการไม่ซับซ้อนเมื่อเทียบกับการปฏิบัติแบบเดิม สามารถศึกษาปฏิบัติด้วยตนเองโดยการอ่าน แนวคิดอิงหลักปฏิบัติจากคัมภีร์บาลี เน้นที่การพัฒนาความตั้งมั่นแห่งจิตและการเจริญปัญญา แนวทางดังกล่าวได้รับการยอมรับจนเป็นมาตรฐานการปฏิบัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยจนถึงทุกวันนี้

คำสำคัญ: การปฏิบัติธรรม; ธรรมยุติกนิกาย; วชิรญาณภิกขุ; โบราณกรรมฐาน

บทนำ

เหตุผลของการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายมักถูกตีความในหลายแง่มุมโดยอ้างความประสงค์ของผู้ก่อตั้ง คือ“วชิรญาณภิกขุ” หรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมุ่งหมายชำระพระศาสนาในขณะนั้นให้มีความบริสุทธิ์ ทรงปฏิรูปอาจารมรรยาทของพระภิกษุสามเณรให้เหมาะสมแก่สมณสารูปตามพระวินัยโดยที่ทรงเห็นว่ายังละเลยวินัยในพระพุทธศาสนา รวมทั้งมักจะอ้างการปฏิบัติตาม ๆ กันมาของพระอาจารย์รุ่นก่อน (Banditprommachat, 1985, p.96-98) หรือทรงมุ่งหมายจะคานอำนาจกับพระมหากษัตริย์ในขณะนั้นเพราะพระองค์มีสิทธิอันชอบธรรมในราชบัลลังก์มาตั้งแต่แรก (Teerawat, 1982, p.50) ไม่ว่าการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายจะถูกมองด้วยเหตุผลใด มรดกที่ธรรมยุติกนิกายทิ้งไว้มีอิทธิพลต่อพระพุทธศาสนาไทยเป็นรูปธรรมชัดเจน ได้แก่ การทำวัตรสวดมนต์เช้า-เย็น วิธีการครองผ้าของพระสงฆ์มหานิกายในพระอารามบางแห่งที่ได้รับอิทธิพลจากคณะธรรมยุต การยึดถือคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น อีกสิ่งหนึ่งที่ไม่ค่อยมีผู้กล่าวถึงนัก คือ การปฏิบัติกรรมฐาน ซึ่งมีหลักฐานเป็นงานนิพนธ์โดยคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในปีพุทธศักราช 2367-2438 ซึ่งอยู่ในระหว่างรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันยังขาดการศึกษาวิเคราะห์งานนิพนธ์เหล่านี้อย่างจริงจัง อาจจะเป็นเพราะเป็นงานที่เมื่อดูอย่างผิวเผินก็จะไม่เห็นความแตกต่างจากคัมภีร์บาลีเถรวาท แต่หากมองในมิติทางประวัติศาสตร์ด้านธรรมปฏิบัติที่มีในสยามมาก่อนหน้านั้น จะเห็นว่างานนิพนธ์เหล่านี้แสดงถึงจุดยืนสำคัญของธรรมยุติกนิกายอยู่หลายประการ อุดมการณ์ทางศาสนาของเหล่าผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกายทำให้งานนิพนธ์กรรมฐานที่แต่งขึ้นในระหว่างนั้น ควรค่าแก่การศึกษา เนื่องจากท่านเหล่านั้นไม่เชื่อในวิธีคิดหรือวิธีการปฏิบัติทางศาสนาดังที่เคยมีมาก่อนหน้านั้นหลายประการ เน้นการแสวงหาความรู้จากแหล่งข้อมูลที่น่าเชื่อถือ โดยคัดสรรแต่หลักการที่ชอบด้วยธรรม และต้องเป็นข้อสันนิษฐานที่ลงกับพระไตรปิฎกได้ ซึ่งทำให้มั่นใจได้ว่า นี้เป็นคำสั่งสอน เป็นแก่นสารพระพุทธศาสนาอย่างแน่นอน จึงจะปฏิบัติตามคำสั่งสอนนั้นด้วยกาย วาจา และใจ (King Mongkut in The Sangha Supreme Council of Thailand, 2004, p.74) ฉะนั้น จึงทำให้เกิดคำถามว่า วิธีปฏิบัติกรรมฐานที่ท่านเหล่านั้นเสนอขึ้นมาใหม่นั้นแตกต่างจากวิธีการปฏิบัติกรรมฐานแบบเดิมอย่างไร ส่งผลกระทบอะไรต่อการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ไทยในขณะนั้น

2. วัตถุประสงค์การศึกษา

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดและวิธีการเกี่ยวกับการปฏิบัติกรรมฐานแบบใหม่ของธรรมยุติกนิกาย และผลกระทบต่อการปฏิบัติกรรมฐานตามประเพณีของพระพุทธศาสนาไทยที่มีมาแต่เดิม

ผู้วิจัยได้ศึกษางานพระราชนิพนธ์และงานนิพนธ์ของคณะพระภิกษุผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกายจำนวน 4 ท่าน ได้แก่ *(1) วชิรญาณภิกขุ หรือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (3) สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) และ (4) พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช ฐานจาโร)* วรรณกรรมของสามท่านแรกซึ่งเป็นองค์คณะผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกายจะแสดงถึงแนวคิดและวิธีการในระยะเริ่มต้น ส่วนวรรณกรรมของท่านสุดท้ายช่วยเติมเต็มในเรื่องของวิธีการ ทำให้มีความสมบูรณ์มากขึ้น การศึกษาวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์และแนวทางข้างต้นนี้จะทำให้เห็นถึงพัฒนาการขององค์ความรู้เรื่องกรรมฐานในพระพุทธศาสนาไทยซึ่งมีจุดเปลี่ยนสำคัญในช่วงเวลาของการสถาปนาและการขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย

3. ความสำคัญของกรรมฐานและการปฏิบัติกรรมฐานในสยามเก่า

ตามหลักการในพระพุทธศาสนา กรรมฐานทั้งสองประเภท ไม่ว่าจะเป็นสมถกรรมฐาน การฝึกจิตให้มีความสงบหรือเกิดสมาธิ หรือวิปัสสนากรรมฐาน การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง จัดว่าเป็น “วิปัสสนาธุระ” ทั้งนั้น (Phra Rajapariyatkavi, 2019, p.31) เป็นหนึ่งในธุระสำคัญในพระศาสนาคู่กับคันถธุระ เป็นอธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา สิกขาสำคัญในไตรสิกขา[7] เป็นปฏิปทาให้ถึงความพ้นทุกข์อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา ดังที่มีปรากฏในภวสูตร ความว่า การที่บุคคลจะละตัณหาได้เด็ดขาด คลายสังโยชน์ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ จะต้องละภพ 3[8] แล้วตั้งอยู่ในไตรสิกขา (Pāli Tripitaka Volume 22, 2017, p.419) ทั้งคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ตั้งกระทู้ด้วยคาถาซึ่งกล่าวถึง การที่บุคคลจะถางรกชัฏคือตัณหาออกเสียได้ จะต้องตั้งอยู่ในไตรสิกขาทั้งสามนี้อย่างเดียว (Phra Buddhaghosācariya in Mahamakut Buddhist University, 1992, p.1) กรรมฐานจึงเป็นกิจกรรมทางศาสนาที่สำคัญสำหรับพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาของสยามตั้งแต่โบราณกาล

[7] ไตรสิกขา ได้แก่ ข้อที่ควรศึกษาปฏิบัติในพระพุทธศาสนา 3 ประการ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา
[8] ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ

วิถีชีวิตของชาวพุทธในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความสัมพันธ์กับวิปัสสนาธุระ ดังที่นักวิชาการหลายท่านทำการศึกษาค้นคว้าไว้[9] หลักฐานเก่าแก่ที่สุดเท่าที่ค้นพบ คือ คัมภีร์โบราณกรรมฐาน (Boran Kammathan Text) จากแถบลุ่มแม่น้ำโขง บริเวณสปป.ลาวในปัจจุบัน ตลอดจนพื้นที่บางส่วนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย มีอายุย้อนไปไกลสุดถึงคริสต์ศตวรรษที่ 16 (Crosby, 2020, p.100) แนวคิดและวิธีการปฏิบัติคล้ายคลึงกับฉบับที่ค้นพบในประเทศกัมพูชา ศรีลังกา และ ไทย นักวิชาการที่ศึกษาแนวคิดในคัมภีร์เหล่านี้พบว่ามีลักษณะคล้ายการปฏิบัติของวัชรยานหรือ ประเพณีลี้ลับแบบตันตระในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน[10](Crosby, 2020, p.2) การปฏิบัติกรรมฐานแบบดังกล่าวสืบเนื่องกันจนมาถึงในกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สำนักที่มีชื่อเสียงในด้านธรรมปฏิบัติ มีพระเถระผู้เชี่ยวชาญ มักเป็นวัดของคณะสงฆ์ใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี ได้แก่ วัดราชสิทธาราม วัดราชาธิวาส และวัดรัชฎาธิษฐาน (King Chulalongkorn, 1908, p.18-19) สอดคล้องกับหลักฐานทางเอกสารที่ค้นพบในพระอารามเหล่านั้น[11]

โบราณกรรมฐานในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นมีความเจริญเติบโตรุ่งเรือง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะได้รับการอุปถัมภ์จากราชสำนักสยาม เริ่มต้นจากในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งทรงให้ความสำคัญกับวิปัสสนาธุระ ทรงอาราธนาพระอาจารย์สุก จากวัดท่าหอย ริมคลองคูจาม เขตกรุงเก่า ผู้ทรงคุณวุฒิในวิปัสสนาธุระตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มาจำพรรษา ณ วัดพลับหรือวัดราชสิทธาราม ทรงแต่งตั้งให้เป็นพระราชาคณะนามว่า พระญาณสังวรเถระ (Kanchanomai, 1980, p.173) โบราณกรรมฐานเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเห็นได้จากการแต่งตั้งพระสังฆราชาเจ้าอธิการไปเป็นพระอาจารย์บอกกรรมฐานประจำวัดต่างๆ ทั้งในกรุงและตามหัวเมือง นับว่าเป็นการสนับสนุนวิปัสสนาธุระจากราชสำนักอย่างเป็นทางการครั้งแรก ในขณะเดียวกันก็ทรงยกย่องพระภิกษุที่เอาใจใส่ด้านวิปัสสนาธุระ ทรงสถาปนาพระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธาราม ขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวร ซึ่งเป็นสมณศักดิ์ที่ตั้งใหม่ ต่อมาก็ทรงแต่งตั้งเป็น สมเด็จพระสังฆราชที่สมเด็จพระอริยวงษญาณ (Ploychum, 1998, p.49-54)

[9] ได้แก่ Andrew Skilton, Kate Crosby และพิบูลย์ ชุมพลไพศาล

[10] ศึกษาเพิ่มเติมที่หนังสือของ Kate Crosby เรื่อง Theravada Buddhism: Continuity, Diversity, and Identity (2015) และ Esoteric Theravada: the story of forgotten meditation tradition of Southeast Asia (2020).

[11] ศึกษาเพิ่มเติมที่บทความของ พิบูลย์ ชุมพลไพศาล เรื่อง Nimitta and visual methods in Siamese and Lao meditation traditions from the 17th century to the present day (2019) ซึ่งศึกษาโบราณกรรมฐานในเอกสารของวัดราชสิทธารามและวัดราชาธิวาส

สำนักกรรมฐานที่มีชื่อเสียง ณ ขณะนั้นอยู่ที่วัดราชสิทธาราม นอกจากนี้ ยังมีวัดราชาธิวาส พระอาราม ทั้ง 2 แห่งนี้เป็นสถานที่ศึกษาด้านวิปัสสนาธุระสำหรับเจ้านายชั้นสูง เนื่องจากเป็นประเพณีของเจ้านายฝ่ายชายเมื่อครบกำหนดอายุอันสมควรแล้วก็จะต้องออกบวชเพื่อศึกษาหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา แต่ด้วยเหตุที่คันถธุระต้องใช้เวลานานหลายปี[12] วิปัสสนาธุระซึ่งเป็นการฝึกหัดใจภาวนาใช้เวลาศึกษาไม่นานนัก เมื่อเปรียบเทียบกับคันถธุระ ไม่ต้องใช้พื้นฐานด้านการอ่านเขียน ผู้ศึกษาสามารถมุ่งตรงมาที่การบำเพ็ญทางจิตได้ทันที ทั้งผลของการปฏิบัติจนเชี่ยวชาญยังนำมาซึ่งความสามารถพิเศษทางจิตอีกหลายอย่าง เช่น การรักษาโรคที่เกิดขึ้นจากธาตุลมภายใน (Skilton & Choompolpaisal, 2017, p.427) หรือคุณวิเศษในการปลุกเสกหรือวิชาพิชัยสงคราม (Prince Damrong Rajanubhab, 1962, p.44) เจ้านายส่วนมากจึงนิยมผนวชและศึกษาธรรมในพระอารามฝ่ายอรัญวาสี

แนวทางปฏิบัติเพื่อได้มาซึ่งความสามารถพิเศษเหล่านั้นมีความแตกต่างกันไปตามแต่ละสำนัก เช่น คาถาพระเจ้าจงกรมในครรภ์พระมารดาของพระมหาเถรพุทธรังษีบวรมุนี ที่ให้ภาวนาขณะเดินจงกรม เพื่อป้องกันภูตผี ทั้งยังทำให้เทวดาเมตตา (Phra Mahathera Buddharangsī Baworn Munī in Yasothararat, 1936, p.165) คำสอนของเกจิอาจารย์โบราณในการเดินธาตุและองค์บริกรรมเพื่อให้ได้มาซึ่งคุณวิเศษ เช่น ทิพยจักษุ (ตาทิพย์) ทิพยโสต (หูทิพย์) มโนมยิทธิ (อิทธิฤทธิ์ที่สำเร็จได้ด้วยใจ) เป็นต้น (Yasothararat, 1936, p.304-308) หรือการใช้อำนาจทางจิตของสมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) เพื่อรักษาโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ (Supreme Patriarch Suk Ñāṇasaṃvara in Yasothararat, 1936, p.217-248) เหล่านี้ล้วนมีพื้นฐานจากการปฏิบัติกรรมฐาน เมื่อปฏิบัติจนมีอำนาจทางจิตมากพอ ก็เป็นผลให้การใช้วิทยาคมหรือคุณวิเศษทางจิตนั้นสัมฤทธิ์ผล พระญาณรักขิต (หรั่ง ปิยธโร) ได้แสดงความเห็นต่อโบราณกรรมฐาน สรุปได้ว่า วิชาอาคม เวทมนต์คาถา เสน่ห์ ปลุกเสก พ่นเป่า เลขยันต์ ที่แทรกอยู่ในการปฏิบัติ เป็นแนวทางที่สร้างความศรัทธาแก่ผู้ปฏิบัติให้เกิดความกระตือรือร้น สนใจตั้งใจศึกษา แต่จุดมุ่งหมายของการปฏิบัติยังคงเป็นไปตามคำสอนในพระพุทธศาสนา (Phra Ñāṇarakkhita (Rang Piyadharo) in Yasothararat, 1936, preface)

[12] คันถธุระ ได้แก่ การศึกษาพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาต่างๆ ซึ่งต้องเริ่มต้นด้วยการเรียนภาษาบาลี

แม้โบราณกรรมฐานจะมีจุดมุ่งหมายตามแนวทางของพุทธศาสนา ตั้งแต่ความสงบใจจากการเจริญฌาน ปัญญาในไตรลักษณ์[13] จนกระทั่งเห็นแจ้งตามความเป็นจริง หากมีความเชี่ยวชาญเพียงพอก็อาจจะนำมาซึ่งคุณวิเศษต่าง ๆ ได้แก่ วิชชา 3 อภิญญา 6 ซึ่งในคัมภีร์พระพุทธศาสนารับรองว่าอิทธิฤทธิ์เหล่านั้นเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2367 เป็นต้นมา กรรมฐานแบบฉบับคณะสงฆ์ใหญ่อันเป็นที่นิยมแพร่หลายในกลุ่มชนระดับเจ้านายถูกวิพากษ์โดยวชิรญาณภิกขุ พร้อมด้วยคณะของพระองค์

4. ธรรมยุติกนิกายกับการปฏิรูปการปฏิบัติกรรมฐาน

วชิรญาณภิกขุทรงก่อตั้งธรรมยุตินิกายร่วมกับพระภิกษุหนุ่มหลายรูปที่ต้องการสร้างความเปลี่ยนแปลงต่างๆในพระศาสนาโดยมุ่งหวังความบริสุทธิ์ถูกต้อง เริ่มต้นจากการอุปสมบท การใช้ชีวิตตามพระวินัยให้เหมาะสมตามสมณสารูป เช่นเดียวกับการศึกษาหลักธรรมเพื่อการเข้าถึงแก่นคำสอน วชิรญาณภิกขุทรงมองว่าการปฏิบัติกรรมฐานอย่างที่พระองค์ทรงเรียนมานั้นเป็นสิ่งที่วุ่นวาย เต็มไปด้วยสัมโมหวิหาร[14] (Teerawat, 1982, p.80) เมื่อวชิรญาณภิกขุได้ทรงจัดตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรมที่วัดราชาธิวาสเมื่อประมาณปีพุทธศักราช 2372 ทรงสร้างความเชื่อมั่นว่า กรรมฐานที่ทรงเสนอขึ้นมาใหม่นั้นมีความถูกต้องตามพระธรรมวินัย อันจะนำผู้ปฏิบัติเข้าถึงสวรรค์และพระนิพพาน (Teerawat, 1982, p.99) วรรณกรรมด้านกรรมฐานซึ่งแต่งขึ้นในระหว่างปีพุทธศักราช 2367-2438 จึงเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนอุดมการณ์ของธรรมยุติกนิกายซึ่งโต้แย้งกับประเพณีการศึกษาปฏิบัติในโบราณกรรมฐาน

4.1. พระเถระ ผู้พระราชนิพนธ์/นิพนธ์วรรณกรรมกรรมฐาน

พระเถระสำคัญที่มีบทบาทมี 4 รูป ประกอบด้วย วชิรญาณภิกขุ ผู้นำธรรมยุติกนิกาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) พระเถระ 2 รูป ซึ่งอยู่เคียงบ่าเคียงไหล่ วชิรญาณภิกขุในการสร้างธรรมยุติกนิกาย และพระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช ฐานจาโร) ศิษย์ของสมเด็จพระวันรัต

[13] ไตรลักษณ์ หรือ สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะที่พบเห็นได้ทั่วไปในธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มี 3 ลักษณะ ได้แก่ อนิจจลักษณะ ลักษณะคือความไม่เที่ยง ผันแปรได้ตลอด ทุกขลักษณะ ลักษณะคือความคงทนอยู่ไม่ได้ และอนัตตลักษณะ ลักษณะคือความเป็นสภาพที่ไม่ใช่ตัวตน

[14] คำว่า สัมโมห แปลว่า ความหลง, ความงมงาย, ความไม่รู้ ส่วนคำว่า วิหาร แปลว่า การอยู่, ที่อยู่อาศัย, ธรรมเป็นเครื่องอยู่ เมื่อสองคำนี้นำมาสมาสและใช้ในบริบทนี้ อาจแปลได้ว่า กรรมฐานเป็นที่อยู่ของความหลงงมงาย หรืออาจจะแปลได้ว่า กรรมฐานที่เต็มไปด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือ ความหลงงมงายและไม่รู้ (ผู้วิจัย)

วชิรญาณภิกขุหรือพระจอมเกล้าฯ ทรงคุ้นเคยกับกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์และสมเด็จพระวันรัตในฐานะเป็นที่ปรึกษาร่วมกันในกิจการของคณะธรรมยุตในช่วงแรก (Wat Sommanat Viharn, 1987, p.14) พระภิกษุทั้งสามได้ศึกษาพระปริยัติธรรมร่วมกันที่วัดมหาธาตุ และในสำนักของพระวิเชียรปรีชา (ภู่) เจ้ากรมราชบัณฑิต ณ ขณะนั้น ในปีพุทธศักราช 2372 วชิรญาณภิกขุทรงย้ายมาเสด็จประทับที่วัดราชาธิวาสเพื่อจัดตั้งคณะของพระองค์ (Prince Damrong Rajanubhab, 1918, p.57) สมเด็จพระวันรัตหรือพระมหาทับในขณะนั้นได้ติดตามมาพร้อมกับพระองค์ (Wat Sommanat Viharn, 1987, p.14) ส่วนกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงยังคงประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ จนกระทั่งปีพุทธศักราช 2379 เมื่อวชิรญาณภิกขุเสด็จมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์ถึงได้ตามเสด็จไปในภายหลัง (Prince Damrong Rajanubhab, 1918, p.58) เมื่อคณะธรรมยุตได้ก่อตัวขึ้น บทบาทของทั้งสามท่านก็มิได้แค่อยู่ในด้านการปกครองคณะเท่านั้น แต่อยู่ในฐานะผู้สร้างรากฐานทางความคิดตามวิถีทางของคณะด้วยเช่นกัน (Choungsakul, 1987, p.29)

ตลอดที่วชิรญาณภิกขุ อยู่ในสมณเพศ ทรงดำรงอยู่ในฐานะหัวหน้าคณะมาโดยเสมอ จนกระทั่งในปีพุทธศักราช 2394 พระองค์ได้ลาสิกขาเพื่อขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมอบภาระดูแลคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายให้กับกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์หรือกรมหมื่นบวร-รังษีสุริยพันธุ์ ณ ขณะนั้น เห็นได้จากการได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้เป็นอธิการบดีสงฆ์ธรรมยุติกนิกายและเป็นเจ้าอาวาสครองวัดบวรนิเวศอันเป็นจุดศูนย์กลางการศึกษาของคณะธรรมยุต (Choungsakul, 1987, p.67) ส่วนสมเด็จพระวันรัต ก็ได้รับความไว้วางพระทัยในการปกครองให้เป็นเจ้าสำนักคณะสงฆ์ธรรมยุตที่ วัดราชาธิวาส เมื่อคราวที่วชิรญาณภิกขุต้องเสด็จไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร (Teerawat, 1982, p.104-106) จนกระทั่งเมื่อทรงขึ้นครองราชย์ จึงได้รับอาราธนาไปเป็นเจ้าอาวาสครองวัดโสมนัสวิหารที่พระองค์ทรงสละราชทรัพย์สร้างขึ้นมา

การศึกษากรรมฐานตามแนวทางคณะธรรมยุตน่าจะได้รับการเผยแพร่มาตั้งแต่การก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกายในระยะแรก (Teerawat, 1982, p.94-100) วชิรญาณภิกขุได้ใช้โอกาสที่มาประทับอยู่ที่วัดราชาธิวาส เผยแพร่วิธีคิดและวิธีปฏิบัติตามแนวทางคณะธรรมยุต และดูเหมือนว่าแนวทางการปฏิบัติก็ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในพระองค์เท่านั้น พระภิกษุผู้ร่วมอุดมการณ์ของพระองค์ ได้แก่ กรมพระยา-ปวเรศวริยาลงกรณ์และสมเด็จพระวันรัต ก็มีแนวปฏิบัติที่มีลักษณะร่วมกันอยู่ เห็นได้จากผลงานของทั้งสามท่านที่เมื่อเทียบเคียงกันแล้วก็มีแนวทางที่สอดรับ ไม่ขัดกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระวันรัตซึ่งสานต่อธุระด้านการปฏิบัติกรรมฐานมาอย่างต่อเนื่อง ผลงาน ประวัติ และคำสอนของท่านที่ได้รับการบันทึกไว้อย่างละเอียด เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า ธรรมยุติกนิกายในระยะแรกไม่ได้เอาธุระด้านการศึกษาปริยัติเท่านั้น แต่ด้านการปฏิบัติกรรมฐานก็ให้สำคัญไม่น้อย

การเผยแพร่แนวคิดเรื่องกรรมฐานแบบคณะธรรมยุตยังมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ดังที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ ได้นิพนธ์งานกรรมฐานไว้ร่วมกับสมเด็จพระวันรัต เมื่อคราวที่กรมพระยาดำรงราชานุภาพอาราธนาให้พระเถระทั้งสองแต่งหนังสือตามถนัด (Prince Vajirañāṇavarorasa in Mahamakut Buddhist University, 1995, preface) พระธรรมไตรโลกาจารย์ ในขณะนั้นเป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาสราชวรวิหาร[15] ท่านเป็นสัทธิวิหาริกใกล้ชิดของสมเด็จพระวันรัต สมเด็จพระวันรัตแต่งหนังสือเกี่ยวกับวิปัสสนากรรมฐาน ส่วนพระธรรมไตรโลกาจารย์แต่งเกี่ยวกับสมถกรรมฐาน นับว่าเป็นหนังสือกรรมฐานภาษาไทยฉบับสมบูรณ์ฉบับหนึ่งที่ออกสู่สาธารณะ ไม่จำกัดในการศึกษาภายในคณะธรรมยุตอีกต่อไป[16]

งานนิพนธ์ของพระเถระทั้ง 4 รูปแสดงให้เห็นว่า วิปัสสนาธุระ เป็นสิ่งหนึ่งที่แสดงถึงตัวตนของธรรมยุติกนิกาย เป็นจุดเริ่มต้นของการแยกตัวออกจากคณะสงฆ์นิกายเดิม และเป็นแนวทางของการศึกษาปฏิบัติในพระศาสนาซึ่งดำเนินมาจนเป็นอัตลักษณ์ แสดงถึงการยึดถือหลักการจากคัมภีร์แต่ก็มีการปรับให้เข้ากับวัฒนธรรมการศึกษาในขณะนั้น ซึ่งถือว่าสร้างความแปลกใหม่ให้กับแวดวงการปฏิบัติกรรมฐาน

4.2. งานนิพนธ์กรรมฐานของธรรมยุติกนิกาย

ในการศึกษา ผู้วิจัยจำแนกงานนิพนธ์ออกเป็น 2 กลุ่มตามยุคสมัย กลุ่มแรกเป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และงานนิพนธ์สมเด็จพระวันรัต ซึ่งคาดว่าน่าจะประพันธ์ขึ้นในระหว่างปีพุทธศักราช 2367-2434 ได้แก่ พระราชนิพนธ์ของพระจอมเกล้าฯ 5 เรื่อง คือ *1) คำสอนให้ผู้ปฏิบัติรู้ในทางที่ชอบ 2) พระอุโบสถศีลกถา 3) วิปัสสนาวิธี 4) พรหมจริยกถา 5) อารักขกัมมัฏฐานสี่* งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ หนึ่งเรื่อง ได้แก่ สังขิตโตวาท และงานนิพนธ์ของสมเด็จพระวันรัต 4 เรื่อง ได้แก่ *1) จตุรารักขกรรมฐาน 2) วิธีเจริญวิปัสสนา 3) สังขิตโตวาท 4) วิปัสสนากัมมัฏฐาน* วรรณกรรมส่วนที่สอง คือ งานนิพนธ์ของพระธรรมไตรโลกาจารย์ มีหนึ่งเรื่อง คือ เรื่อง *สมถกัมมัฏฐาน* ซึ่งคาดว่าน่าจะแต่งขึ้นในระหว่างปีพุทธศักราช 2427-2428

[15] ท่านไปครองวัดเทพศิรินทราวาสในปีพุทธศักราช 2427 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพอาราธนาพระภิกษุผู้ทรงความรู้ให้แต่งหนังสือพระพุทธศาสนา

[16] แม้จะมีงานนิพนธ์ของพระจอมเกล้าฯ ที่เผยแพร่เป็นหนังสือในระยะต่อมา แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า เผยแพร่สู่สาธารณะในขณะทรงพระชนม์ อยู่หรือไม่

4.2.1. แนวคิดของการปฏิบัติกรรมฐาน

เป้าหมายของการปฏิบัติกรรมฐานของธรรมยุติกนิกายมุ่งไปที่ประโยชน์ในภพปัจจุบันเป็นหลัก ส่วนภพเบื้องหน้าเป็นสิ่งซึ่งคาดเดาไม่ได้ ผู้ปฏิบัติควรทำจิตใจให้บริสุทธิ์จากอกุศลธรรมและอบรมปัญญาให้เห็นเป็นความจริงในปัจจุบันตามสภาวะที่เป็น เพื่อที่จะไม่ประมาทมัวเมา ใช้ชีวิตอย่างมีสติ (Somdet Phra Vanarat (Tap Buddhasiri) in Wat Sommanat Viharn, 1987, p.82-83) มีจิตไม่กระสับกระส่าย ไม่ตื่นตระหนก แม้ในขณะป่วยไข้หรือในช่วงเวลาใกล้ถึงแก่ชีวิต (King Mongkut in The Sangha Supreme Council of Thailand, 2004, p.229) ความตายด้วยสภาพจิตเช่นนี้ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในสุคติภูมิ (King Mongkut in The Sangha Supreme Council of Thailand, 2004. p.249) ความเพียรที่มีอย่างต่อเนื่องในปัจจุบันจะทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ในภพชาตินี้ แต่หากยังไม่สำเร็จก็จะเป็นเหตุปัจจัยให้สำเร็จในภพชาติถัดไป (Phra Thammatrailokācarya (Dej Ṭhānacāro) in Mahamakut Buddhist University, 1995, p.55)

เนื้อหาของวรรณกรรมแสดงกรรมฐานทั้ง 2 ฝ่ายในพระพุทธศาสนา คือ สมถะและวิปัสสนา แต่เน้นในสัดส่วนที่ไม่เท่ากัน วรรณกรรมของพระจอมเกล้าฯ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระวันรัตเน้นสมถกรรมฐาน 4 อย่างซึ่งเรียกรวมว่า “จตุรารักษ์” หรือ “จตุรารักขกรรมฐาน” ได้แก่ พุทธานุสติ[17] เมตตาพรหมวิหาร มรณานุสติ และอสุภสัญญา (กายคตาสติ) หากเป็นในส่วนของวิปัสสนากรรมฐาน ก็มักเน้นให้พิจารณาขันธ์ 5 ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจตา) และเป็นของไม่มีตัวตน (อนัตตตา) แม้จะไม่กล่าวถึงสมถกรรมฐานอื่น ๆ แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธ เพียงแต่ขอให้ผู้ปฏิบัติรู้ลักษณะของกรรมฐานนั้น ๆ อย่างถูกต้องก่อนลงมือปฏิบัติ (Somdet Phra Vanarat (Tap Buddhasiri) in Wat Sommanat Viharn, 1987, p.86) อย่างไรก็ตาม อารมณ์สมถกรรมฐานอื่น ๆ อาจเป็นทางเลือกสำหรับผู้สนใจ พระธรรมไตรโลกาจารย์จึงเพิ่มเติมวิธีการของสมถภาวนาที่ไม่เคยกล่าวถึงมาก่อนเข้ามาในงานนิพนธ์ของท่าน

แนวทางของจตุรารักษ์เป็นกรรมฐานที่พระจอมเกล้าฯ ทรงวางหลักไว้แต่แรก เห็นได้จากบทโมกขุปายคาถา ว่าด้วยอุบายช่วยให้พ้นทุกข์ที่ทรงประพันธ์ไว้ (King Mongkut in The Sangha Supreme Council of Thailand, 2004, p.42-47) อีกทั้งในสมัยที่สมเด็จพระวันรัตยังมีชีวิตอยู่ พระสงฆ์คณะธรรมยุตที่อยู่ในจังหวัดต่าง ๆ ตามหัวเมือง เมื่อเข้ามาในกรุงเทพฯ ก็มักจะไปขอนิสสัยกับสมเด็จฯ และในการเข้าขอนิสสัยอยู่กับท่านนั้น พระสงฆ์ที่เข้ามาขอ ต้องสวดโมกขุปายคาถาให้ได้ (Wat Sommanat Viharn, 1987, p.37) แสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติกรรมฐานในช่วงแรกให้ความสำคัญกับกรรมฐาน 4 อย่างนั้น

[17] บางครั้งก็กล่าวรวมไปถึงธัมมานุสติ สังฆานุสติ

คำว่า “จตุรารักษ์” หรือ “จตุรารักขกรรมฐาน” เป็นชื่อเรียกกลุ่มกรรมฐานที่จัดไว้เป็นชุดสำเร็จที่กุลบุตรสามารถจะปฏิบัติได้ มีมาตั้งแต่คัมภีร์ชั้นอรรถกถา ภายหลังมีผู้แต่งคัมภีร์ชื่อว่า “จตุรารักขอรรถกถา” ซึ่งแสดงแนวทางของจตุรารักขกรรมฐานอย่างละเอียดและเป็นเอกภาพ แม้ว่าจะเป็นคัมภีร์นอกสายพระไตรปิฎกซึ่งแต่งขึ้นในช่วงราวคริสต์ศตวรรษที่ 17 ขึ้นไป แต่เนื้อหาสอดคล้องกับอรรถกถาบาลี (Panitchayapong, 2019, p.91) สันนิษฐานว่าคัมภีร์นี้น่าจะเข้ามาในสยามตั้งแต่ สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่พระองค์ทำสงครามกับพม่า ด้วยเหตุที่ทรงเกรงว่าคัมภีร์พระพุทธศาสนาจะสูญหายเนื่องจากภัยสงคราม จึงมีรับสั่งให้พระเทพกวีรวบรวมคัมภีร์ต้นฉบับจากสถานที่ต่าง ๆ มาไว้ที่ราชสำนัก รวมถึงประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน ซึ่งคาดว่าเป็นจุดกำเนิดคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถา ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วงรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 คัดลอกคัมภีร์และแจกจ่ายไปตามพระอารามต่างๆ ด้วยความสนับสนุนของราชสำนัก เพื่อต้องการฟื้นฟูพระศาสนา (Panitchayapong, 2019, p.73-75)

การปฏิบัติกรรมฐานแบบจตุรารักษ์อยู่บนพื้นฐานของอรรถกถาบาลีเถรวาท ไม่ขัดต่อมติของคัมภีร์ชั้นต้น ทำให้คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายซึ่งมีอัธยาศัยคล้อยตามพระไตรปิฎกและอรรถกถาเลือกวิธีการของจตุรารักษ์ เนื่องมาจากจุดประสงค์ที่มุ่งตรงต่อแก่นคำสอนพระพุทธศาสนา ตัดแนวทางปฏิบัติที่มีลักษณะอ้อมค้อมและซับซ้อน ทำให้เป็นสิ่งควรแก่ปัญญาที่จะพิจารณาตามเห็นได้ (King Chulalongkorn, 1908, p.49) ในขณะเดียวกันก็แสดงถึงจุดยืนที่พระองค์ต้องการจะแยกออกจากคณะสงฆ์เก่า เพราะการปฏิบัติที่มุ่งตรงถึงความพ้นทุกข์อันเป็นเป้าหมายในพระศาสนาแตกต่างจากวิธีแบบโบราณกรรมฐาน ซึ่งหากมุ่งถึงวิปัสสนาเพื่อการพ้นทุกข์ก็ต้องปฏิบัติแบบสมถะให้ถึงที่สุดตามแนวทางที่วางไว้ก่อน (Skilton, 2019, p.52) ซึ่งใช้เวลามากกว่าเมื่อเทียบกับวิธีการของคณะธรรมยุติกนิกาย นอกจากนี้ ยังเน้นวิทยาคมเป็นแรงจูงใจสำคัญในการปฏิบัติ ซึ่งไม่ใช่เป้าหมายที่แท้จริงในทางพระพุทธศาสนา

วรรณกรรมกลุ่มที่สองอันเป็นของพระธรรมไตรโลกาจารย์มีอยู่เรื่องเดียว คือ สมถกัมมัฏฐาน ให้รายละเอียดของกรรมฐานฝ่ายสมถะซึ่งมี 40 วิธีตามนัยที่มาในวิสุทธิมรรค นอกจากนี้ ท่านยังแสดงว่า อภิณหปัจจเวกขณวิธี[18]และสติปัฏฐานสี่[19] สำหรับผู้ปฏิบัติที่ยังไม่เห็นสภาพไตรลักษณ์เป็นกรรมฐานข้างสมถะด้วย เพราะท่านเห็นว่าภาวนาจิตยังมีสมมติบัญญัติเป็นอารมณ์[20] ทั้งที่ถือเป็นข้างวิปัสสนาได้ และไม่กล่าวถึงรายละเอียดของการเจริญอรูป 4 ซึ่งเป็นอารมณ์ของอรูปฌาน 4[21] แสดงให้เห็นว่าแม้พระธรรมไตรโลกาจารย์จะได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ท่านก็เลือกรับและนำเสนอตามที่ท่านเห็นว่าเหมาะสม

[18] ข้อคิดที่ควรพิจารณาอย่างสม่ำเสมอ

[19] ได้แก่ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ธัมมานุปัสสนา

[20] คือ ไม่เห็นสภาวะปรมัตถสัจจะหรือความจริงสูงสุดตามคติพระพุทธศาสนา

[21] ฌานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี 4 คือ 1) อากาสานัญจายตนะ ฌานที่มีการกำหนดที่ว่างหาที่สุดไม่ได้ เป็นอารมณ์ 2) วิญญาณัญจายตนะ ฌานที่มีการกำหนดหาที่สุดไม่ได้ เป็นอารมณ์ 3) อากิญจัญญายตนะ ฌานที่มีการกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ 4) เนวสัญญานาสัญญายตนะ ฌานที่มีภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นอารมณ์

4.2.2. วิธีการปฏิบัติกรรมฐาน

วิธีการปฏิบัติกรรมฐานในงานนิพนธ์แสดงถึงการปรับเปลี่ยนให้การภาวนาเป็นกิจกรรมที่ผู้ปฏิบัติเข้าใจความหมายได้ด้วยภาษาไทย และด้วยการอ่านทำความเข้าใจด้วยตนเอง ไม่ต้องพึ่งพาพระวิปัสสนาจารย์อย่างที่เคยมีมา

กรรมฐานตามแบบฉบับคณะธรรมยุตไม่ได้เคร่งครัดการใช้ภาษาบาลีในการบริกรรม ทั้งไม่มีแบบแผนที่เป็นมาตรฐาน เช่น การเจริญเมตตาในวรรณกรรมเรื่องอารักขกัมมัฏฐานสี่ของพระจอมเกล้าฯ ใช้ถ้อยคำในการเจริญเมตตาที่ทำให้ตระหนักถึงชีวิตผู้อื่นก่อนว่า *“สพฺเพ โข สตฺตา สุขกามา ทุกฺขปฏิกูลา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ปรารถนาความสุข เกลียดความทุกข์”* (King Mongkut in The Sangha Supreme Council of Thailand, 2004, p.243) ในขณะที่ของสมเด็จพระวันรัตให้เจริญเมตตาว่า *“สัพเพ สัตตา สัตว์ทั้งหลายที่เป็นเพื่อนทุกข์เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น อะเวรา จงเป็นสุขๆ เถิด อย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย”* เป็นต้น (Somdet Phra Vanarat (Tap Buddhasiri) in Wat Sommanat Viharn, 1987, p.62) ซึ่งมุ่งหมายว่าผู้อื่นในโลกนี้ทั้งหมดล้วนเป็นเพื่อนกันทั้งนั้น ไม่ควรเป็นศัตรูต่อกัน ในขณะที่การแผ่เมตตาของพระธรรมไตรโลกาจารย์จะให้ผู้ปฏิบัติเจริญเมตตาให้แก่ตัวเองก่อนที่จะเจริญเมตตาให้แก่ผู้อื่น(Phra Thammatrailokācarya (Dej Ṭhānacāro) in Mahamakut Buddhist University, 1995, p.46) ซึ่งเป็นการให้รู้จักรักชีวิตของตนเอง และเมื่อเทียบชีวิตของตนเองกับชีวิตของผู้อื่นก็จะทราบว่า ผู้อื่นก็รักชีวิตของตนเช่นเดียวกัน ก็จะส่งผลให้เกิดเมตตาจิตต่อผู้อื่น ภาวนาวิธีดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า แม้คำภาวนาจะแตกต่างกัน แต่ก็ยังคงวิธีคิดที่จะให้ผู้ปฏิบัติเกิดเมตตาจิตขึ้น

อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่าคำภาวนาที่ใช้ในการเจริญกรรมฐานของทั้งสามท่านล้วนอิงมาจากพระไตรปิฎกโดยมาก เช่น สำนวนว่า “สุขกามา ทุกฺขปฏิกูลา ผู้รักสุข เกลียดทุกข์” ที่พระจอมเกล้านำมาใช้ เป็นสำนวนที่มีในโฆฏมุขสูตร (Pāli Tripitaka Volume 13, 2017, p.472) หรือในเวฬุทวารสูตร (Pāli Tripitaka Volume 19, 2017, p.369) เป็นต้น สำนวนนี้ยังปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ตอนเมตตาพรหมวิหารนิทเทสอีกด้วย (Phra Buddhaghosācariya in Mahamakut Buddhist University, 2005, p.93) ผู้วิจัยเห็นว่า ผู้นิพนธ์ต้องการให้ผู้ปฏิบัติรู้ความหมายของการภาวนาและตรึกตรองตาม ไม่เห็นด้วยกับการภาวนาโดยปราศจากความเข้าใจ เมื่อภาวนาเป็นบาลีก็ต้องรู้ความหมาย หากไม่รู้ภาษาบาลีก็ควรภาวนาเป็นภาษาไทย หรือจะภาวนาภาษาบาลีควบคู่ภาษาไทยก็ได้เพื่อให้เกิดมนสิการ พิจารณาตามได้ มิใช่ท่องบ่นเพียงอย่างเดียว วิธีภาวนาแบบดังกล่าว แม้จะต่างกันเพียงพยัญชนะ แต่โดยโดยอรรถหรือใจความไม่มีความต่างกัน (Prince Pavaresvariyalongkorn, 1924, p.36) แม้ภาษาหรือพยัญชนะจะต่างกัน แต่หากผู้ปฏิบัติเข้าใจอรรถของบทภาวนานั้น ก็สามารถบรรลุถึงประโยชน์ของการภาวนาได้ไม่ต่างกัน

การให้ผู้ปฏิบัติเลือกกรรมฐานที่เหมาะสมตามจริต ตามอัธยาศัยของตนเองก็เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ผู้นิพนธ์เสนอไว้ (Phra Thammatrailokācarya (Dej Ṭhānacāro) in Mahamakut Buddhist University, 1995, p.7) วิธีการดังกล่าวขัดกับการปฏิบัติกรรมฐานตามประเพณีที่ต้องเป็นไปตามแบบแผนของสำนัก ยิ่งไปกว่านั้น ผู้นิพนธ์ยังยืนยันว่า ผู้ปฏิบัติสามารถประเมินความก้าวหน้าทางจิตของตนเองได้ (Somdet Phra Vanarat (Tap Buddhasiri) in Wat Sommanat Viharn, 1987, p.99) โดยใช้ตัวชี้วัดความสำเร็จตามที่แสดงไว้[22] แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมั่นในศักยภาพของผู้ปฏิบัติว่า หากมีความเข้าใจ ก็จะประเมินอัธยาศัยของตนเองและเลือกเส้นทางการปฏิบัติกรรมฐานของตนเองได้

แนวคิดข้างต้นแตกต่างจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเห็นว่าการพิจารณาอัธยาศัยของผู้ปฏิบัติการให้กรรมฐานที่เหมาะสม ตลอดจนการประเมินผลจากการปฏิบัติเป็นหน้าที่พระวิปัสสนาจารย์ผู้สอนกรรมฐาน (Phra Buddhaghosācariya in Mahamakut Buddhist University, 1992, p.148) คัมภีร์วิสุทธิมรรคถือว่า พระวิปัสสนาจารย์เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งผู้ที่จะศึกษาปฏิบัติต้องเข้าหาและมอบกายถวายชีวิตให้ก่อนเรียนกรรมฐาน (Phra Buddhaghosācariya in Mahamakut Buddhist University, 1992, p.146) การบำเพ็ญกรรมฐานตามลำพังถือว่าเป็นโทษอย่างมหันต์ (Phra Buddhaghosācariya in Mahamakut Buddhist University, 1992, p.154) อาจก่อให้เกิดความผิดพลาดได้ ดังนั้น จึงต้องมีพระวิปัสสนาจารย์ที่มีความรู้และประสบการณ์คอยระวังความผิดพลาดที่จะเกิดขึ้น (Phra Buddhaghosācariya in Mahamakut Buddhist University, 2005, p.75-79) หากผู้ปฏิบัติจะอยู่ในสถานที่ที่ซึ่งห่างไกลจากท่านก็ควรเป็นสถานที่ที่เดินทางไปมาหาสู่ได้สะดวก แต่ถ้าจำต้องอยู่ห่างและเดินทางไม่สะดวก ผู้ปฏิบัติก็จะต้องเรียนวิธีการปฏิบัติให้เข้าใจจนกระทั่งสิ้นความสงสัยก่อน ไม่มีประเด็นที่ติดใจ จึงจะอยู่ปฏิบัติตามลำพังได้ (Phra Buddhaghosācariya in Mahamakut Buddhist University, 1992, p.150) เห็นได้ว่า ตามประเพณีแล้ว การเรียนกรรมฐานจำเป็นต้องอาศัยความใกล้ชิดระหว่างพระอาจารย์กับศิษย์ ในขณะที่ธรรมยุติกนิกายเห็นว่าเป็นสิ่งที่อนุโลมได้ ผู้ปฏิบัติสามารถศึกษาจากงานนิพนธ์และลงมือปฏิบัติตามแนวทางที่แสดงไว้ การที่ต้องอยู่ใกล้ชิดกับพระอาจารย์เป็นเพราะศิษย์ไม่มีความรู้เรื่องการปฏิบัติ แต่เมื่อมีหนังสือที่นิพนธ์ขึ้นมาให้ข้อมูลที่จำเป็นสำหรับผู้ปฏิบัติกรรมฐานเพียงพอแล้ว ที่เหลือก็เป็นเรื่องที่ต้องเรียนรู้ด้วยตัวเองจากการลงมือปฏิบัติ

[22] เช่น เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญสมถกรรมฐานอยู่ ก็ให้สังเกตว่าจิตละนิวรณ์ 5 คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา และประกอบด้วยองค์ฌาน 5 คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา แล้วหรือยัง

ความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ในการเรียนรู้และตกผลึกองค์ความรู้ด้วยตัวเองเป็นหลักการสำคัญของธรรมยุติกนิกาย สะท้อนความสำคัญของการใช้สติปัญญาและวิจารณญาณแทนที่ศรัทธาหรือความเชื่อตาม ๆ กัน (Phra Paisal Visalo, 2003, p.25) แม้ว่าความเชื่อมั่นนี้จะดำรงอยู่ในกระแสสำนึกของพระพุทธศาสนาตั้งแต่พุทธกาล ไม่ใช่เพิ่งเกิดขึ้น (Boonnoon, 2017, p.9) แต่ได้หายไปในประเพณีของการศึกษาสืบทอดพระศาสนาและกลับมาอีกครั้งในการศึกษาปฏิบัติธรรมของธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเห็นว่า กรรมฐานสามารถปฏิบัติโดยลำพังได้หากผู้ปฏิบัติอ่านทำความเข้าใจจากหนังสือที่พระอาจารย์เขียนขึ้น ซึ่งความเข้าใจนี้สามารถทดแทนการอยู่ปฏิบัติกับพระอาจารย์อย่างใกล้ชิดได้ เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดข้อสงสัยใด ๆ ก็ขอให้ฉุกคิดและตรวจสอบว่าเป็นดังที่ท่านว่าไว้ในหนังสือหรือไม่ หากผิดไปจากสิ่งที่ท่านกล่าวซึ่งอ้างตามพระบาลีถือว่าเป็นอันผิด (Somdet Phra Vanarat (Tap Buddhasiri) in Wat Sommanat Viharn, 1987, p.99) จึงกล่าวได้ว่าหนังสือเป็นประหนึ่งตัวแทนของพระอาจารย์ผู้มีความรู้ในหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา เป็นภาษิตของบัณฑิต (Prince Pavaresvariyalongkorn in Sutthisongkhram, N., 1982, p.162) ที่บรรจุองค์ความรู้ที่จำเป็นและเพียงพอสำหรับผู้ปฏิบัติแล้ว สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นแนวคิดของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายว่า การอ่านมีบทบาทสำคัญต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อวิทยาการด้านการพิมพ์เข้ามาในสยาม วชิรญาณภิกขุจึงสนพระทัยนำมาใช้เพื่อที่จะได้เผยแพร่หลักคำสอนตามแนวทางของคณะครั้งละจำนวนมาก ๆ (Aphornsuvan, 2006 , p.16)

การพิมพ์ทำให้เกิดความนิยมในวิธีการปฏิบัติกรรมฐานตามแนวทางของคณะธรรมยุต เพราะก่อนหน้านั้นคำสอนทางศาสนาหรือตำราความรู้อยู่ในรูปแบบของเอกสารโบราณ เช่น ใบลาน ซึ่งมีจำนวนน้อย เข้าถึงได้ยาก ไม่แพร่หลาย การถ่ายทอดความรู้จึงเป็นแบบมุขปาฐะพร้อมกับการสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างกลุ่มคนขนาดเล็ก แต่หลังจากที่เทคโนโลยีการพิมพ์ได้เข้ามา องค์ความรู้ ได้เผยแพร่ไปอย่างกว้างขวางมากขึ้นกว่าเก่า (Aphornsuvan, 2006 , p.17) อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่าธรรมยุติกนิกายไม่ได้ปฏิเสธความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม เพียงแต่ต้องการใช้วิธีการที่มีประโยชน์สูงสุด ทำให้การปฏิบัติกรรมฐานไม่จำเป็นต้องขึ้นกับพระวิปัสสนาจารย์ในสำนักดังที่เคยเป็นมา เพียงแต่ได้อ่านหนังสือที่เกี่ยวกับการปฏิบัติกรรมฐานพร้อมทั้งตรึกตรองตาม ก็เป็นการเจริญกรรมฐานแล้ว จึงสามารถทำได้ง่ายในชีวิตประจำวัน เช่น ในเวลาก่อนเข้านอน สำหรับทั้งพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์

การเรียนกรรมฐานที่เริ่มต้นจากการอ่านนับว่าเป็นการสร้างบรรทัดฐานใหม่ในพระศาสนาโดยถือว่าเป็นภาวนามยกุศล ซึ่งจะทำให้ผู้ศึกษาปฏิบัติเข้าใจวิธีการ ความมุ่งหมายของการปฏิบัติในขณะเดียวกันก็เกิดศรัทธา หรือความสังเวชตามลักษณะของกรรมฐานนั้น ๆ ท่านแนะนำให้อ่านหนังสือที่ท่านเขียนไว้ให้ได้ทุก ๆ วัน เมื่ออ่านก็ขอให้ตรึกตรองตามด้วยปัญญาให้เห็นจริง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ขึ้นชื่อว่าได้อริยทรัพย์[23] (Phra Thammatrailokācarya (Dej Ṭhānacāro) in Mahamakut Buddhist University, 1995, p.28-29) ซึ่งถือเป็นความสำเร็จการภาวนาในมุมมองของท่าน เนื่องจากเนื้อหาในวรรณกรรมเขียนด้วยภาษาไทย ใช้ภาษาที่ง่ายต่อการเข้าใจ สามารถพิจารณาตามและนำไปปฏิบัติได้ ในขณะที่อ่าน สามารถพิจารณาตามและปรับความเห็นด้านกรรมฐานของผู้อ่านให้ถูกต้องได้ทันที อาศัยการอ่านอย่างสม่ำเสมอ ช่วยน้อมนำจิตใจผู้อ่านในทางสัมมาทิฐิ การอ่านวรรณกรรมที่เกี่ยวกับกรรมฐานจึงเทียบเท่ากับการฟังธรรม ซึ่งทำให้ผู้ฟังให้เกิดปัญญาอันเป็นกุศลธรรม สอดคล้องกับคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาที่สงเคราะห์การฟังธรรมเข้าอยู่ในภาวนามยกุศลได้ (Phra Sumaṅgalathera in Mahamakut Buddhist University, 2565, p.173) แนวทางดังกล่าวเข้ากันได้กับคำสอนที่กล่าวถึงกระบวนการที่ทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นแจ้งในธรรม ซึ่งเริ่มต้นจากการเปิดใจยอมรับฟังก่อน (โสตๆ โอทหติ) เมื่อได้เปิดใจยอมรับฟังแล้วก็ฟังธรรมอย่างตั้งใจ (โอหิตโสโต ธมฺมๆ สุณาติ) เมื่อได้ฟังธรรมและเก็บมาพิจารณาอย่างต่อเนื่อง หากผู้ฟังได้พิจารณาแล้วว่าเป็นจริงดังที่ว่าก็จะปลูกอุตสาหะให้พิจารณาไตร่ตรองสิ่งต่าง ๆ ด้วยตนเองและเริ่มปรารภความเพียรในทางปฏิบัติ หากปฏิบัติเช่นนี้อย่างต่อเนื่องก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นแจ้งความจริงได้ด้วยตนเอง (Pāli Tripitaka Volume 13, 2017, p.191-192) อย่างไรก็ตาม ก็มีกรรมฐานบางอย่างที่ไม่สามารถใช้วิธีนี้ได้ เช่น กสิณ 10 ท่านแสดงเพียงวิธีการและจุดมุ่งหมายไว้ให้ผู้สนใจไปแสวงหาทางปฏิบัติกันเอง

[23] อริยทรัพย์ 7 ประการได้แก่ ศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ สุตะหรือพาหุสัจจะ จาคะ ปัญญา

5. ผลของงานนิพนธ์กรรมฐาน

หลังจากที่ธรรมยุติกนิกายได้เผยแพร่วิธีการปฏิบัติและสร้างวรรณกรรมธรรมปฏิบัติฝ่ายของตนขึ้นมา การปฏิบัติโบราณกรรมฐานในสังคมสยามก็เริ่มเปลี่ยนไป ทั้งยังส่งผลไปยังการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในเวลาต่อมา

การปฏิรูปศาสนาอย่างต่อเนื่องนับแต่สมัยวชิรญาณภิกขุ ส่งผลให้การปฏิบัติโบราณกรรมฐานถูกแทนที่ด้วยวิธีปฏิบัติรูปแบบใหม่ที่ทำให้ง่ายขึ้น ยึดโยงมติคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ (Choompolpaisal, 2019, p.179) การปฏิบัติโบราณกรรมฐานที่ถือปฏิบัติกันอยู่ก็ถูกลดความสำคัญลงโดยปริยาย (Skilton & Choompolpaisal, 2017, p.425-426) นอกจากนี้ อิทธิพลความคิดคณะธรรมยุต ส่งผลให้พุทธศาสนิกชนเริ่มเห็นความสำคัญของคำสอนในพระพุทธศาสนาที่มีเหตุผล สามารถใช้วิจารณญาณไตร่ตรองได้ ผ่านพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายซึ่งมีจำนวนมากขึ้น ในช่วงก่อนที่วชิรญาณภิกขุจะลาสิกขาและเสวยราชย์ พระองค์ก็ทรงพยายามให้จัดตั้งคณะธรรมยุตตามวัดต่าง ๆ อยู่แล้ว เช่น วัดสมอราย วัดเครือวัลย์ และวัดบุปผาราม เป็นต้น ต่อมาภายหลังเมื่อวชิรญาณภิกขุลาสิกขา เสวยราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ ยิ่งทำให้คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้รับการปฏิบัติที่ดี พระองค์สละราชทรัพย์เพื่อสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามให้เป็นที่ตั้งมั่นของคณะธรรมยุตที่ไม่ใช่แต่เพียงในกรุงเทพฯ แต่รวมไปถึงหัวเมืองท้องถิ่นในภูมิภาคอื่นด้วย (Tawkaew, 1991, p.44-45) คติทางพระพุทธศาสนาแบบคณะธรรมยุตจึงได้รับการเผยแพร่ออกขยายเป็นวงกว้างจากในกรุงเทพฯ สู่ภาคอื่น ๆ นับตั้งแต่รัชสมัยของพระองค์เป็นต้นมา

การที่ธรรมยุติกนิกายขยายตัวอย่างรวดเร็วได้ในระยะเวลาอันสั้นเป็นเพราะได้รับความสนับสนุนจากราชสำนัก เริ่มต้นจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อเนื่องจนกระทั่งวชิรญาณภิกขุขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนเป็นที่เคลือบแคลงของคณะสงฆ์ใหญ่ หรือมหานิกายและประชาชนผู้มีศรัทธา แรงกดดันจากฝ่ายคณะสงฆ์ใหญ่ทำให้พระองค์จำต้องตรัสรับรองถึงความเท่าเทียมกันระหว่างคณะสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย (Tawkaew, 1991, p.43) อย่างไรก็ตาม ธรรมยุติกนิกายได้รับความใส่ใจดูแลเป็นพิเศษ และคณะสงฆ์ธรรมยุตเองก็มีการพัฒนาภายใน ทั้งด้านการศึกษาปฏิบัติตามคำสอน และการเผยแผ่มาโดยตลอด เป็นเหตุให้ได้รับความศรัทธาจากราชสำนักและชนชั้นนำสยามในรัชกาลต่อมา

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความนิยมในธรรมยุติกนิกายไม่เพียงแต่เพราะเป็นคณะสงฆ์ที่เกิดขึ้นมาจากพระราชบิดาของพระองค์เท่านั้น แต่เนื่องจากมีการปฏิรูปกิจการพระศาสนาที่มีความก้าวหน้า อาทิ การสอนหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างมีหลักการ การพิมพ์คัมภีร์เทศน์ การจัดพิมพ์หนังสือ ตำรา ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาผ่านเทคโนโลยีการพิมพ์สมัยใหม่ ซึ่งไม่เคยปรากฏใน

สยามประเทศมาก่อน (Phra Palad Rapin Buddhisāro in Sekhamphan, 2021, p.245) ภาพลักษณ์ดังกล่าวเป็นที่พอพระทัยของกลุ่มเจ้านายผู้ที่ได้รับการศึกษาตามแนวทางของตะวันตก เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นเจ้านายยุคใหม่ ผู้มักจะวิพากษ์วิจารณ์องค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นส่วนพระองค์ภายในกลุ่มพระอนุชาและพระญาติหลายพระองค์รวมไปถึงชนชั้นนำผู้ที่มีความรู้ในสาขาวิชานั้น ๆ (Chitsanga, 2009, p.74-81) เมื่อกลุ่มคณะธรรมยุตมีวิชาความรู้และศาสตร์ทางโลกสมัยใหม่ อธิบายคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ตั้งอยู่บนหลักการที่เหล่าชนชั้นนำหรือผู้ศรัทธายอมรับได้ ดังนั้นคณะนี้จึงได้รับความนิยมในกลุ่มชนชั้นนำสยาม

ความก้าวหน้าของธรรมยุติกนิกายที่เป็นไปพร้อมกับการนำประเทศเข้าสู่ความสมัยใหม่ ทำให้ทัศนคติที่ชนชั้นนำสยามมีต่อพระพุทธศาสนาในท้องถิ่น เป็นไปในเชิงลบ ในขณะที่ผลงานของธรรมยุติกนิกายเป็นที่ยอมรับของชนชั้นนำสยามมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงขั้นทรงวิจารณ์ว่า *“การศาสนาในหัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหลเสื่อมทรามมาก เพราะไม่มีหนังสือข้อปฏิบัติที่แท้จริงสำหรับเล่าเรียน มีแต่หนังสือเหลว ๆ ไหลๆ ฤๅหนังสือพิลึกเกินไป ผู้อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง จึงเห็นว่าถ้าแต่งหนังสือเทศน์เข้าใจง่ายๆ เหมือนหนังสือสมเด็จพระวันรัตน์*[24] *แต่งให้เป็นคำไทยๆ อย่าให้คิดศัพท์มาก ฤๅผิดศัพท์ต้องแปลทุกคำ ตีพิมพ์ออกมาให้พระสงฆ์ตามหัวเมืองเทศนาสั่งสอนสัปรุศ เห็นว่าการศาสนาที่จริงแท้จะแพร่หลายเป็นประโยชน์มาก”* (King Chulalongkorn in Kanchanathiti, 1964, p.77) การชื่นชมผลงานของธรรมยุตินิกายและยกให้เป็นบรรทัดฐานที่เหมาะสมเท่ากับเป็นการวิพากษ์พระพุทธศาสนาท้องถิ่นว่า ไร้สาระ ไม่เป็นประโยชน์ต่อพุทธศาสนิกชน จำเป็นต้องปรับปรุงแก้ไขตาม

วรรณกรรมด้านธรรมปฏิบัติของสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทธสิริ) และของพระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช ฐานจาโร) ได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศึกษาคณะสงฆ์ในสยาม ตั้งแต่พุทธศักราช 2448 เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรวบรวมหนังสือที่มีการตีพิมพ์ก่อนหน้านั้นมารวมเล่มเป็นหนังสือชื่อว่า ธรรมสมบัติ (Prince Vajirañāṇavarorasa in Mahamakut Buddhist University, 1929, preface) ซึ่งรวมถึงงานนิพนธ์กรรมฐานด้วย ต่อมาสำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวงได้จัดหนังสือธรรมสมบัตินั้นเข้าเป็นส่วนหนึ่งในหนังสือประกอบการเรียนของหลักสูตรปริยัติธรรม แผนกธรรม นักธรรมชั้นเอก ในพุทธศักราช 2469 (Central Dharma Testing Service Headquarters of Thailand, 2018) เพื่อให้ผู้ศึกษาเข้าใจรายละเอียดของการปฏิบัติกรรมฐานในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาปริยัติ ซึ่งถูกประเมินด้วยการสอบ การศึกษาตามหลักสูตรนักธรรมจึงเท่ากับหล่อหลอมให้พระภิกษุสามเณร ที่ไม่ใช่เพียงแต่คณะธรรมยุต แต่รวมไปถึงคณะสงฆ์มหานิกายซึ่งได้รับการศึกษาตามหลักสูตรยอมรับแนวคิดที่อยู่ในงานนิพนธ์ไปโดยปริยายและกลายเป็นองค์ความรู้เรื่องการปฏิบัติกรรมฐานซึ่งเป็นใช้มาตรฐานของพระพุทธศาสนาในสังคมไทยตราบจนทุกวันนี้

[24] สะกดตามต้นฉบับ

6. บทสรุป

การปฏิบัติกรรมฐานเป็นองค์ความรู้หนึ่งที่เรียบเรียงไว้ในรูปแบบวรรณกรรมโดยคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ในระหว่างปีพุทธศักราช 2367-2438 นำโดยวชิรญาณภิกขุ บทความวิจัยนี้ได้ศึกษาวรรณกรรมเหล่านั้นเพื่อวิเคราะห์แนวคิด วิธีการ และอิทธิพลต่อการปฏิบัติกรรมฐานตามประเพณีของพระพุทธศาสนาไทยที่มีมาแต่เดิม วรรณกรรมให้ความรู้ด้านธรรมปฏิบัติอิงกับคัมภีร์บาลีซึ่งทางคณะสงฆ์ธรรมยุตเห็นว่าถูกต้อง แม้จะขัดกับประเพณีการปฏิบัติกรรมฐานในสังคมไทยที่มีมาก่อนหน้านั้นก็ตาม แสดงให้เห็นว่าการสถาปนาธรรมยุติกนิกายในช่วงแรกมีจุดประสงค์ที่ต้องการจะปรับเปลี่ยนรากฐานความเชื่อของสังคมไทยที่มีต่อพระพุทธศาสนาในทุก ๆ ด้าน รวมถึงเรื่องการศึกษาปฏิบัติกรรมฐาน

วรรณกรรมของท่านเหล่านั้นแสดงให้เห็นถึงมุมมองเชิงวิธีคิดและวิธีการปฏิบัติ ที่ไม่ใช่เพียงแต่สักว่ากลับไปสู่คัมภีร์อย่างไม่ลืมหูลืมตา แต่ยังได้ใช้อุบายที่เหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติในสังคมที่กำลังรับวัฒนธรรมแบบใหม่ซึ่งได้รับอิทธิพลจากการศึกษาแบบชาวตะวันตก เน้นการสร้างความรู้ความเข้าใจเบื้องต้นจากการอ่าน น้อมคิดพิจารณา ปฏิบัติตามจนเกิดเป็นภาวนามยกุศลในตัวเอง ไม่จำเป็นต้องมีพระวิปัสสนาจารย์ซึ่งคอยสั่งสอนใกล้ชิด การใช้วิจารณญาณพิจารณาวิธีการที่เหมาะสมและประเมินความก้าวหน้าของกรรมฐานด้วยความรู้ของตนที่ได้ศึกษามา การภาวนาด้วยถ้อยคำที่ผู้ปฏิบัติเข้าใจ แนวทางดังกล่าวทำให้ผู้ที่ต้องการศึกษาและปฏิบัติกรรมฐาน สามารถกระทำได้ง่ายและสะดวกขึ้น สามารถพึ่งพาตนเองโดยมีวรรณกรรมคำสอนเป็นกัลยาณมิตรสำคัญ

Reference

Aphornsuvan, T. (2006). *Sayam Phimphakan: Prawattisat Kann Phim nai Prathet Thai.* [Siam Printing: A History of Printing in Thailand]. Bangkok: Matichon.

Banditprommachat, S. (1985). *Inter-relations between Kingship and Sangha : The case of King Mongkut.* (Master's thesis). Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand.

Boonnoon, C. (2017). Critique : The Criticism on humanism and rationalism on the Thammayut Sect. *In workshop of the book "Khrat khwinin Rue Sang Pakkai lae Bairuea " by Aeusriwongse, N.* Bangkok : Faculty of Liberal Arts, Thammasat University.

Central Dharma Testing Service Headquarters of Thailand. (2018). *History of Dhamma Scholars.* [webblog]. Retrieved from https://www.gongtham.net/docs/2561/ecclesiastical001.html

Chitsanga, T. (2009). *Vajirayana and the pursuit of knowledge of Siamese elites, 1884-1905.* (Master's thesis). Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand.

Choompolpaisal, P. (2019). Nimitta and visual methods in Siamese and Lao meditation traditions from the 17th century to the present day. *Contemporary Buddhism, (20),152-183.*

Choungsakul, S. (1986). *Change within the Sangha: a case study of Dhammayuttikanikaya (1825-1921).* (Master's thesis). Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand.

Chulalongkorn (Rama V), H.M.K. (1908). *Phraratchaniphon Rueang Wat Samorai an mi nam wa Rajathiwas.* [Royal Book on Wat Samorai, namely Wat Rajathiwas]. Bangkok: Bamrungnukoonkit Printing Press.

Crosby, K. (2020). *Esoteric Theravada: the story of forgotten meditation tradition of Southeast Asia.* (first edition). Boulder: Shambhala.

Damrong Rajanubhab, P. (1918). *Rueang Prawat Watmahathat .* [The History of Wat Mahathat]. Bangkok: Sophon phiphat thana kon Printing Press.

Damrong Rajanubhab, P. (1962). *Khwamsongcham.* [Memoirs]. Bangkok: Printing Press of Social Science Organization of Thailand.

Kanchanathiti S. (1964). *The role of the missionaries in Thailand from the reign of King Rama III to the reign of King Rama V.* (Master's thesis). Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand.

Kanchanomai, A. (1980). *The revival of Buddhism during the early Bangkok period 1782-1851.* (Master's thesis). Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand.

Mahamakut Buddhist University. (1929). *Thamma Sombat muatthi nueng Phra Pathomsomphot baep Thammayut.* [The First collection book of Dhamma-treasure: History of the Buddha in Thammayut version]. Bangkok: Phrachan Printing Press.

Mahamakut Buddhist University. (1995). *Thamma Sombat muatthi sip Samatha- kammatthan Vipassana-kammatthan.* [The Tenth collection book of Dhamma-treasure: Samatha and Vipassanā Meditations]. Bangkok: Mahamakuta Rajavidyalaya Printing Press.

Mahamakut Buddhist University. (2005). *Vissuddhimaggassa nāma pakaraṇavisesassa paṭhamo-dutiyo bhāgo* [The Path of Purification]. Part 1, 2. Nakhon Pathom: Mahamakuta Rajavidyalaya Printing Press.

Mahamakut Buddhist University. (2017). *Syāmaraṭṭhassa Tepitakaṁ* [Pali Tripitaka: The editions of the Siam State] Volume 13, 19, 22. Bangkok: Mahamakuta Rajavidyalaya Printing Press.

Mahamakut Buddhist University. (2022). *Abhidhammatthasaṅgahapāliyā saha Abhidham-matthavibhāvinīnāma Abhidhammatthasaṅgahaṭīkā.* Nakhon Pathom: Mahamakuta Rajavidyalaya Printing Press.

Panitchayapong, S. (2019). An Edition and Study of the Buddhānussati the Pāli Caturārakkhā aṭṭhakathā. *Dhammadhara Journal of Buddhist Studies,* 5(2), 39-98.

Pavaresvariyalongkorn, Prince-Patriarch. (1924). *Sang khit to wat.* [The Abridged Doctrine]. Bangkok: Sophon phiphat thana kon Printing Press.

Ploychum, S. (1998). *Phrakiatikhun Somdet Phra Ariyavangsayan (suk Ñāṇasaṃvara) somdetphrasangkharat Wat Mahathat.* [Virtues of Somdet Ariyavangsayan Supreme Patriarch (Suk Ñāṇasaṃvara) of Wat Mahathat]. Bangkok: Mahamakuta Rajavidyalaya Printing Press.

Rajapariyatkavi, P. (2019). *The education of the Sangha in the period of the living Buddha.* (Independent Study). Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Ayutthaya, Thailand.

Sekhamphan S. (2021). The Religion Movement of King Rama IV. I*n Journal of Social Science for Local Rajabhat Mahasarakham University, 5* (3), 239-248.

Skilton, A. & Choompolpaisal, P. (2014). The Old Meditation (Boran Kammaṭṭhan), a Pre-Reform Theravāda Meditation System from Wat Ratchasittharam. The pīti section of the Kammatthan Matchima Baep Lamdap. *Aséanie,* 33, 83-116.

Skilton, A. & Choompolpaisal, P. (2017). How to Deal with Wind Illnesses: Two Short Meditation Texts from Buddhist Southeast Asia. *In Buddhism and Medicine: An Anthology of Premodern Sources* (425-430). New York : Columbia University Press.

Skilton, A. (2019). Meditation and its subjects: Tracing Kammatthāna from the early canon to the Boran Kammathan traditions of Southeast Asia. *Contemporary Buddhism,* (20), 36-72.

Sutthisongkhram, N. (1982). *Phraprawat lae Ngan samkhan khong Somdet Phra Maha Samana Chao Krom Phraya Pavaresvariyalongkorn phu prathan kamnoet phra kring khong thai.* [Background and Works of Prince-Patriarch Pavaresvariyalongkorn, the Developer of Phra Kring]. Bangkok: Rungrueang san Printing Press.

Teerawat, N. (1982). *The political thought of King Mongkut.* (Master's thesis). Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand.

The Sangha Supreme Council of Thailand . (2004). *Prachum Phraratchaniphon Bhasa-pali nai Phrabat Somdet Phra Chomklao Chaoyuhua.* [The collection of Pali works by King Mongkut]. Bangkok: The Sangha Supreme Council of Thailand.

The Sangha Supreme Council of Thailand . (2004). *Prachum Phraratchaniphon Bhasa-Thai nai Phrabat Somdet Phra Chomklao Chaoyuhua.* [The collection of Thai works by King Mongkut] Bangkok: The Sangha Supreme Council of Thailand.

Visalo Paisal, P. (2003). *Phutthasatsana Thai nai Anakhot Naeo Nom lae Thang-ok chak Wikrit.* [Future of Thai Buddhism: trends and solutions]. Bangkok: Sot si-Srit wong Foundation.

Wat Sommanat Viharn. (1987). *Prawat phonngan lae ruam Thamowat khong Somdet Phra Vanarat (Tap Buddhasiri).* [Background, Works and Teachings of Somdet Phra Vanarat (Tap Buddhasiri). Bangkok: Sutthisan Kanphim Printing Press.

Yasothararat, J., (Phramahachotipaññ̃o). (1936). *Nangsue Phuttarangsi Tritsadiyan Waduay Samatha lae Vipassanakammatthan si yuk.* [Book of Buddharangsī Dhriśadīñāṇa relating to Samatha and Vippassanā Meditation during the Four Reigns]. n.p.

ภาคผนวกบทความ

รายการอ้างอิงภาษาไทย

อาภรณ์สุวรรณ, ธเนศ. (2549). *สยามพิมพการ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย.* กรุงเทพฯ: มติชน.

บัณฑิตพรหมชาติ, สันติ. (2549). *ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.*(วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ, ประเทศไทย.

บุญหนุน, ชาญณรงค์. (2560). บทวิจารณ์ : *"วิจารณ์ "ความเป็นมนุษยนิยม" และ "เหตุผลนิยม" ของธรรมยุติกนิกาย".* ในการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ "คราสและควินิน : รื้อ-สร้าง 'ปากไก่และใบเรือ' ของนิธิ เอียวศรีวงศ์. กรุงเทพฯ:คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์

สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง. (2561). *ประวัตินักธรรม.* [เว็บบล็อก]. สืบค้นจาก https://www.gongtham.net/docs/2561/ecclesiastical001.html

จิตต์สง่า, ธนพงศ์. (2552). *วชิรญาณกับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ. 2427-2448.* (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ, ประเทศไทย.

ช่วงสกุล, ศรีสุพร. (2530). *ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368 - พ.ศ. 2464).* (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ, ประเทศไทย.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2451). *พระราชนิพนธ์เรื่อง "วัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาศ".* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2511). *ความทรงจำ.* กรุงเทพฯ: . สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

กาญจนัษฐิติ, สุพรรณี. (2507). *บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.* (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ, ประเทศไทย.

กาญจโนมัย, อัจฉรา. (2523). *การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394).* (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ, ประเทศไทย.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2472). *ธรรมสมบัติหมวด 1 พระปฐมสมโพธิ แบบธรรมยุกต์.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2538). *ธรรมสมบัติหมวด 10 สมถกัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐาน.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2548).*วิสุทฺธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปฐโม-ทุติโย ภาโค.* นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2560). *สยามรฏฺฐสฺส เตปิฏกํ (พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ) เล่ม 13, 19,22.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2565). *อภิธมฺมตฺถสงฺคหปาลิยา สหอภิธมฺมตฺถวิภาวินีนาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา.* นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พณิชยพงศ์, สุปราณี. (2562). การตรวจชำระและศึกษาพุทธานุสสติในคัมภีร์จตุรารักขาอรรถกถาบาลี. *วารสารธรรมธารา, 5* (2), 39-98.

ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2467). *สังขิตโตวาท.* พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

พลอยชุม, สุเชาวน์. (2541). *พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) วัดมหาธาตุฯ.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ราชปรัยัติกวี, พระ. (2562). *การศึกษาสงฆ์สมัยพุทธกาล.* (สารนิพนธ์). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, อยุธยา, ประเทศไทย.

เสคำพันธ์, ศิริพงษ์. (2564). กระบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของรัชกาลที่ *4. วารสารสังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนาท้องถิ่น มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม,* 5 (3), 239-248.

สุทธิสงคราม, ณัฐวุฒิ. (2525) .*พระประวัติและงานสำคัญของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ผู้ประทานกำเนิดพระกริ่งของไทย.*กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์.

ธีรวัฒน์, นฤมล. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.* (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ, ประเทศไทย.

มหาเถรสมาคม. (2547). *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.* กรุงเทพฯ: มหาเถรสมาคม.

มหาเถรสมาคม. (2547). *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.* กรุงเทพฯ: มหาเถรสมาคม.

วิศาโล ไพศาล, พระ. (2546). *พุทธศาสนาไทยในอนาคต: แนวโน้มและทางออกวิกฤต.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.

วัดโสมนัสวิหาร. (2530). *ประวัติ ผลงาน และรวมธรรโมวาท ของสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ).* กรุงเทพฯ: สุทธิสารการพิมพ์.

ยโสธรรัตน์, ใจ, (พระมหาโชติปญฺโญ) (2479). *หนังสือพุทธรังษีธฤษดีญาณ ว่าด้วยสมถแลวิปัสสนา-กัมมัฏฐานสี่ยุค.* ม.ป.ท.